SUD PSIXOLOG-EKSPERTINING PSIXOLINGVISTIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOSLIGI

L.Y.Azizbek[1]

1. Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O‘zbekiston

Mas'ul muallif: Azizbek Lazizovich Yarashov, Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O‘zbekiston.

e-mail: azizbekyarasev@mail.ru

Received: 06 Noyabr 2026
Accepted: 11 Noyabr 2026
Published: 16 Noyabr 2026

Copyright: © 2026 by the author(s). Licensee Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi.

Iqtibos uchun: Azizbek, L. Y. SUD PSIXOLOG-EKSPERTINING PSIXOLINGVISTIK KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING O‘ZIGA XOSLIGI / L. Y. Azizbek // Buxoro xalqaro universiteti ilmiy axborotnomasi. — 2026. — T. 11, № 2. — B. 10–16.

Annotatsiya. Maqolaning maqsadi sud psixolog-ekspertining psixolingvistik kompetentligini kompetensiyaviy yondashuv asosida nazariy jihatdan asoslash va uni rivojlantirish mexanizmini taklif etishdan iborat. Psixolingvistik kompetentlik nutqiy materialning lingvistik xususiyatlarini tahlil qilish, uni psixologik va kommunikativ kontekstda talqin etish, diskursiv hamda narrativ yondashuvlardan foydalanish, intervyu jarayonini xolis tashkil etish, refleksiv nazorat va raqamli vositalardan mas’uliyatli foydalanishni qamrab oluvchi integral kasbiy sifat sifatida izohlanadi. Tadqiqot nazariy tahlil, qiyosiy o‘rganish, tizimlashtirish va konseptual modellashtirish usullariga tayangan. Natijada kompetentlikning to‘qqiz tarkibiy komponenti hamda ularni rivojlantirishning bosqichma-bosqich mexanizmi tizimlashtirildi. Taklif etilgan mexanizm kasbiy ehtiyojlarni aniqlash, boshlang‘ich baholash, individual rivojlanish rejasini tuzish, nazariy tayyorgarlik, keys va simulyatsiyalar, NLP vositalaridan nazorat ostida foydalanish, superviziya hamda takroriy baholashni o‘z ichiga oladi. Model konseptual-metodik xarakterga ega bo‘lib, uning samaradorligi kelgusida empirik validatsiyani talab qiladi.

Kalit so'zlar: sud psixologiyasi, psixolog-ekspert, psixolingvistik kompetentlik, diskursiv tahlil, narrativ tahlil, kognitiv intervyu, metakognitiv nazorat, tabiiy tilni qayta ishlash, kasbiy refleksiya.

ХАРАКТЕРИСТИКИ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ СУДЕБНОГО ПСИХОЛОГА-ЭКСПЕРТА

Аннотация. Цель статьи — теоретически обосновать психолингвистическую компетентность судебного психолога-эксперта и предложить механизм её развития на основе компетентностного подхода. Психолингвистическая компетентность рассматривается как интегральное профессиональное качество, включающее анализ языковых особенностей речевого материала, его интерпретацию в психологическом и коммуникативном контексте, применение дискурсивного и нарративного анализа, объективную организацию интервью, рефлексивный контроль и ответственное использование цифровых инструментов. Методологическую основу составили теоретический анализ, сравнительное изучение, систематизация и концептуальное моделирование. В результате систематизированы девять компонентов компетентности и поэтапный механизм их развития. Предложенный механизм включает диагностику профессиональных потребностей, исходную оценку, индивидуальный план развития, теоретическую подготовку, кейсы и симуляции, контролируемое использование инструментов обработки естественного языка, супервизию и повторную оценку. Модель имеет концептуально-методический характер и нуждается в дальнейшей эмпирической валидизации.

Ключевые слова: судебная психология, психолог-эксперт, психолингвистическая компетентность, дискурсивный анализ, нарративный анализ, когнитивное интервью, метакогнитивный контроль, обработка естественного языка, профессиональная рефлексия.

CHARACTERISTICS OF DEVELOPING PSYCHOLINGUISTIC COMPETENCES OF A FORENSIC PSYCHOLOGIST-EXPERT

Abstract. The article aims to provide a theoretical rationale for the psycholinguistic competence of forensic psychologist-experts and to propose a development mechanism based on a competency-based approach. Psycholinguistic competence is understood as an integrated professional quality comprising the analysis of linguistic features of speech material, its interpretation within psychological and communicative contexts, the use of discourse and narrative analysis, objective interviewing, reflective monitoring, and responsible use of digital tools. The study draws on theoretical analysis, comparative review, systematization, and conceptual modeling. It systematizes nine components of competence and a staged mechanism for their development. The proposed mechanism includes diagnosing professional needs, baseline assessment, an individual development plan, theoretical preparation, case-based and simulation training, supervised use of natural language processing tools, supervision, and reassessment. The model is conceptual and

methodological in nature; its effectiveness requires further empirical validation.

Keywords: forensic psychology, forensic psychologist-expert, psycholinguistic competence, discourse analysis, narrative analysis, cognitive interview, metacognitive monitoring, natural language processing, professional reflection.

Kirish. Sud lingvistikasi va ekspert qarorlarini tahlil qilishga oid xalqaro tadqiqotlarda kontekstni hisobga olish, metodologik shaffoflikni ta'minlash va kognitiv buzilishlarni nazorat qilish muhimligi qayd etiladi. Xususan, nutqdagi pauzalar, takroriy ifodalar yoki emotsional reaksiyalar o'z-o'zidan yolg'onning ishonchli va universal belgisi hisoblanmaydi. Ularni talqin qilishda shaxsning yoshi, til va madaniy muhiti, kognitiv imkoniyatlari, emotsional holati, savollarning xususiyati hamda ishga oid mustaqil materiallar hisobga olinishi kerak.

Mavzuning dolzarbligi. O'zbekistonda sud psixolog-ekspertlarini psixolingvistik tayyorlashni rivojlantirish ko'p tillilik, milliy-madaniy kommunikatsiya xususiyatlari, yuridik terminologiya hamda tarjima jarayonida ma'no o'zgarishi bilan bog'liq xavflarni hisobga olish zarurati bilan belgilanadi. Shu bilan birga, psixolog va lingvist mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalari chegaralarini aniq belgilash, nutqni avtomatlashtirilgan tahlil qilish vositalaridan foydalanish imkoniyatlari va cheklovlarini aniqlash ham dolzarb hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi — sud psixolog-ekspertining psixolingvistik kompetentligining integral modelini ishlab chiqish va uni takomillashtirishning ilmiy asoslangan mexanizmlarini taklif etishdan iborat.

Tadqiqot gipotezasi shundan iboratki, kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim, amaliy vaziyatlarni tahlil qilish, simulyatsion intervyular, refleksiv superviziya va raqamli vositalardan nazorat ostida foydalanishning uyg'unlashuvi nutqiy materiallarni tahlil qilish ko'nikmalarini hamda kasbiy xulosalarning asoslanganlik sifatini oshirish imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Psixolingvistika va sud diskursi

Sud lingvistikasi tilning huquqiy kontekstdagi qo'llanilishini, jumladan, og'zaki va yozma ko'rsatmalarni, huquqiy formulirovkalarning tushunarliligini, sud jarayonidagi kommunikativ munosabatlarni hamda maxsus lingvistik tahlilni talab qiluvchi masalalarni o'rganadi. Coulthard, Johnson va Wrightlarning ilmiy ishlari tilning daliliy ahamiyatini hamda nutqiy ma'lumotlarni tizimli o'rganish zaruratini asoslab beradi. Diskursiv tahlil esa alohida so'zlarni ajratib o'rganish bilan cheklanmasdan, ularning dialog ketma-ketligidagi vazifasi, hikoya tuzilishi va muayyan kommunikativ vaziyatdagi mazmunini o'rganish imkonini beradi.

Sud psixolog-eksperti uchun lingvistik tavsif va psixologik talqin o'rtasidagi farqni anglash muhimdir. Lingvistik tavsif nutqning kuzatiladigan xususiyatlarini qayd etadi. Psixologik talqin esa nutq materialiga asoslanib, ehtimoliy kognitiv va kommunikativ jarayonlar to'g'risida ilmiy farazlarni shakllantiradi. Bunda muqobil izohlar va xulosalarning cheklangan jihatlari ham ko'rsatilishi lozim.

Ko'rsatmalar, axborot va intervyu o'tkazish

Kognitiv intervyuga oid tadqiqotlar erkin eslash, voqea sodir bo'lgan vaziyatning kontekstini tiklash va to'g'ri shakllantirilgan ochiq savollardan foydalanish xotiradagi ma'lumotlarni batafsilroq olishga yordam berishini ko'rsatadi. Biroq ma'lumotlarning ko'pligi ularning aniqligini anglatmaydi. Takroriy bayon qilish jarayonida yo'naltiruvchi savollar, qayta aloqa va keyinchalik olingan ma'lumotlar ta'sirida dastlabki xotira mazmuni o'zgarishi mumkin.

Shuning uchun intervyu jarayonida ta'sir o'tkazuvchi savollarni minimallashtirish, respondentning voqea haqidagi shaxsiy xotiralarini keyinchalik olingan ma'lumotlardan farqlash zarur.

Nutqiy ma'lumotlar asosida ishonchlilikni baholashga oid yondashuvlarda tekshirilishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarni olish va ko'rsatmalarni mustaqil dalillar bilan taqqoslash muhim hisoblanadi. Ushbu yondashuvlar insonni alohida nutqiy belgilar asosida avtomatik ravishda yolg'on gapiruvchi sifatida baholashni oqlamaydi. Amaliy jihatdan qarama-qarshiliklarni tekshirish, ma'lumotlarning kelib chiqishini tahlil qilish, turli versiyalarni taqqoslash va har bir xulosaning asoslarini hujjatlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Kognitiv buzilishlar va refleksiv nazorat

Ekspertning kasbiy mulohazalariga tasdiqlashga moyillik, dastlabki gipoteza ta'siri, ishga bevosita aloqasi bo'lmagan kontekstual ma'lumotlar va stereotiplar ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli kasbiy kompetentlik nafaqat qonuniyatlarni aniqlash, balki o'z taxminlarini tekshirish, raqobatlashuvchi izohlarni ko'rib chiqish va noaniqlik darajasini qayd etish qobiliyatini ham o'z ichiga oladi.

Tuzilmaviy protseduralar va murakkab holatlarni mustaqil muhokama qilish qaror qabul qilish jarayonining shaffofligini ta'minlashga xizmat qiladi. Biroq ular ekspertning shaxsiy kasbiy mas'uliyatini almashtirmaydi.

Raqamli texnologiyalar va tadqiqot muammosi

Tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing — NLP) vositalari takrorlanuvchi leksik birliklarni izlash, matnlarni taqqoslash, dastlabki mavzuviy belgilash va katta hajmdagi ma'lumotlarni tizimlashtirishda yordam berishi mumkin.

Biroq bunday vositalarning natijalari o'quv ma'lumotlarining sifati, til, janr, kontekst va algoritmik cheklovlarga bog'liq. Asosan bitta til yoki madaniy muhit asosida o'qitilgan tizim o'zbek, rus yoki aralash nutqni tahlil qilishda noto'g'ri natijalar berishi mumkin. Shu sababli raqamli tahlil vositalari mustaqil ekspert xulosasi manbai sifatida emas, balki yordamchi vosita sifatida qo'llanilishi lozim.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, psixolingvistik ko'nikmalar, ekspert kommunikatsiyasi, diskursiv tahlil, refleksiv nazorat va raqamli savodxonlik ko'pincha alohida yo'nalishlar sifatida o'rganiladi. Sud psixolog-ekspertlarini tayyorlashda esa ushbu komponentlarni o'zaro bog'lovchi, ta'lim, superviziya va amaliy natijalarni baholashni qamrab

oluvchi integral modelga ehtiyoj mavjud.

Mazkur maqolada taklif etilayotgan model konseptual xususiyatga ega bo‘lib, kelgusida empirik jihatdan tekshirilishi lozim.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotda sud psixologiyasi, psixolingvistika, sud lingvistikasi, kognitiv psixologiya va kasbiy ta’limga oid ilmiy manbalarni tahlil qilish hamda o‘zaro qiyoslash usullaridan foydalanildi. Shuningdek, psixolingvistik kompetentlikning tarkibiy qismlarini aniqlash uchun tizimli yondashuv, ularning o‘zaro aloqalarini izohlash uchun konseptual modellashtirish, rivojlantirish mexanizmini ishlab chiqishda esa pedagogik loyihalash usuli qo‘llanildi.

Tahlil birligi sifatida nutqiy materialni psixologik baholash, ekspert kommunikatsiyasi, guvohlik xotirasi, diskurs va narrativ tahlil, metakognitiv nazorat hamda raqamli vositalardan foydalanishga doir nazariy qarashlar olindi.

Mazkur tadqiqot sud psixolog-ekspertining psixolingvistik kompetentligini kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslarini aniqlash, uning tarkibiy komponentlarini tizimlashtirish hamda takomillashtirish mexanizmini ishlab chiqishga yo‘naltirilgan. Tadqiqot metodologiyasining asosini kompetensiyaviy, tizimli, faoliyatga yo‘naltirilgan va refleksiv yondashuvlar tashkil etadi.

Kompetensiyaviy yondashuv sud psixolog-ekspertining kasbiy faoliyatida zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma, malaka va shaxsiy-kasbiy sifatlarni yaxlit tizim sifatida o‘rganish imkonini beradi. Ushbu yondashuv doirasida psixolingvistik kompetentlik faqat lingvistik bilimlarni egallash bilan cheklanmay, balki nutqiy axborotni psixologik tahlil qilish, kommunikativ vaziyatni baholash, diskurs va narrativ xususiyatlarni aniqlash, kognitiv jarayonlar ta’sirini hisobga olish hamda ekspert xulosalarini ilmiy asoslash qobiliyatlari majmui sifatida talqin qilinadi.

Tizimli yondashuv psixolingvistik kompetentlikning tarkibiy qismlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ochib berishga xizmat qiladi. Shu asosda uning lingvistik-analitik, psixologik, diskursiv, narrativ, kognitiv-refleksiv, diagnostik, kommunikativ, raqamli va etik-huquqiy komponentlari yagona kasbiy tizimning o‘zaro to‘ldiruvchi elementlari sifatida ko‘rib chiqildi. Har bir komponentning mazmuni sud-ekspertlik faoliyatining amaliy vazifalari, xususan, nutqiy materiallarni tahlil qilish, psixologik ma’lumotlarni kontekstual baholash va xulosa chiqarish jarayonlari bilan bog‘liq holda belgilandi.

Faoliyatga yo‘naltirilgan yondashuv psixolingvistik bilim va ko‘nikmalarning real kasbiy vaziyatlarda namoyon bo‘lishini nazarda tutadi. Mazkur yondashuv asosida ekspertning kompetentligini rivojlantirishda kasbiy keyslar, nutqiy materiallarni tahlil qilish, vaziyatli topshiriqlar, intervyu jarayonlarini modellashtirish va ekspert xulosalarini asoslash kabi faoliyat turlaridan foydalanish imkoniyatlari nazariy jihatdan tahlil qilindi.

Refleksiv yondashuv ekspertning o‘z fikrlash jarayoni, dastlabki taxminlari va qaror qabul qilishiga ta’sir ko‘rsatishi mumkin bo‘lgan subyektiv omillarni anglashini ta’minlashga qaratilgan. Bunda ekspertning dastlabki gipotezalarni qayta ko‘rib chiqishi, qarama-qarshi dalillarni hisobga olishi, muqobil izohlarni baholashi va xulosalarining chegaralarini belgilashi psixolingvistik kompetentlikning muhim sharti sifatida qaraladi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi nazariy va tahliliy metodlardan foydalanish nazarda tutildi:

- Ilmiy adabiyotlarni nazariy tahlil qilish – psixolingvistika, sud psixologiyasi, sud lingvistikasi, kognitiv psixologiya va ekspert faoliyatiga oid ilmiy manbalarni o‘rganish orqali tadqiqotning nazariy asoslarini aniqlash.
- Qiyosiy tahlil – psixologik va lingvistik yondashuvlarning mazmuni, vazifalari hamda sud-ekspertlik faoliyatidagi qo‘llanish imkoniyatlarini taqqoslash.
- Tizimlashtirish va tasniflash – psixolingvistik kompetentlikka oid kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘zaro bog‘liq komponentlar asosida guruhlashtirish.
- Kontent va diskurs tahlili – nutqiy materiallarning mazmuniy, leksik, grammatik va kommunikativ xususiyatlarini kontekst bilan bog‘liq holda o‘rganish imkoniyatlarini metodologik jihatdan asoslash.
- Konseptual modellashtirish – sud psixolog-ekspertining psixolingvistik kompetentligini rivojlantirish modeli va uning tarkibiy mexanizmlarini ishlab chiqish.
- Umumlashtirish – nazariy tahlil natijalarini birlashtirish hamda kompetentlikni rivojlantirish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni shakllantirish.

Tadqiqotning konseptual modelini ishlab chiqishda psixolingvistik kompetentlikning to‘qqizta tarkibiy komponenti asos qilib olindi. Ularning har biri alohida kasbiy vazifalar bilan bog‘landi: lingvistik-analitik komponent nutqiy birliklarni tahlil qilishni; psixologik komponent nutqning bilish va emotsional jarayonlar bilan aloqasini tushunishni; diskursiv komponent kommunikativ vaziyat va nutqning kontekstual xususiyatlarini baholashni; narrativ komponent voqea bayonining mazmuniy va strukturaviy jihatlarini o‘rganishni; kognitiv-refleksiv komponent ekspert tafakkurini nazorat qilishni; diagnostik komponent psixologik ma’lumotlarni tegishli metodlar asosida baholashni; kommunikativ komponent samarali va neytral muloqotni tashkil etishni; raqamli komponent zamonaviy axborot texnologiyalaridan mas’uliyatli foydalanishni; etik-huquqiy komponent esa kasbiy faoliyatda maxfiylik, xolislik va vakolat chegaralariga rioya etishni nazarda tutadi.

Kompetentlikni rivojlantirish mexanizmi o‘zaro izchil bog‘langan bosqichlar asosida loyihalashtirildi: kasbiy ehtiyojlarni aniqlash, individual rivojlanish yo‘nalishini belgilash, nazariy tayyorgarlikni tashkil etish, amaliy keys va simulyatsion topshiriqlarni bajarish, refleksiv tahlilni amalga oshirish hamda rivojlanish natijalarini qayta baholash. Mazkur mexanizm ekspertning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan integratsiyalashga va kasbiy qarorlarining asoslanganligini oshirishga yo‘naltirilgan.

Shuningdek, nutqiy materiallarni tahlil qilishda alohida leksik birliklar, pauzalar, takrorlar yoki emotsional

reaksiyalarni yolg‘onning bevosita va universal belgisi sifatida talqin qilishdan saqlanish metodologik tamoyil sifatida belgilandi. Bunday ko‘rsatkichlar faqat kommunikativ vaziyat, shaxsning individual xususiyatlari, til va madaniy muhiti hamda boshqa mustaqil ma’lumotlar bilan birgalikda baholanishi lozim.

Tadqiqotning metodologik chegarasi shundan iboratki, mazkur maqolada ishlab chiqilgan to‘qqiz komponentli model nazariy-metodik konstruksiya sifatida taklif etiladi. Uning psixometrik ishonchliligi, konstrukt validligi va amaliy samaradorligini aniqlash uchun kelgusida maxsus diagnostik vosita yaratish, ekspert baholashini tashkil etish hamda empirik tadqiqot o‘tkazish talab etiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Sud psixolog-ekspertining psixolingvistik kompetentligi modeli

Sud psixolog-ekspertining psixolingvistik kompetentligini nutqiy axborotni idrok etish, uning mazmunini kontekst asosida talqin qilish, savol-javob jarayonidagi kommunikativ xususiyatlarni aniqlash hamda olingan ma’lumotlarni psixologik jihatdan asoslangan tarzda baholashga xizmat qiluvchi kasbiy bilim, ko‘nikma va malakalar majmui sifatida ta’riflash mumkin. Ushbu ta’rif maqola doirasida taklif etilayotgan nazariy konstrukt hisoblanadi.

Taklif etilayotgan model o‘zaro bog‘liq to‘qqiz komponentni qamrab oladi. Ularning har biri alohida ko‘nikmalar majmuasini ifodalasa-da, kasbiy faoliyatda yagona tizim sifatida namoyon bo‘ladi.

1-jadval.

Sud psixolog-ekspertining psixolingvistik kompetentligi tarkibiy qismlari va ularni rivojlantirish yo‘llari

Komponentlar	Mazmuni	Rivojlantirish usullari
Lingvistik-analitik	Nutqning leksik, grammatik, semantik va pragmatik xususiyatlarini tahlil qilish	Til materiallarini tahlil qilish bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar
Psixologik	Nutqiy materialning xotira, diqqat, emotsiya va individual tajriba bilan bog‘liqligini aniqlash	Kognitiv topshiriqlar va amaliy vaziyatlarni tahlil qilish
Diskursiv	Dialog tuzilishi, replikalar ketma-ketligi va fikrlarning kommunikativ vazifasini aniqlash	Diskursiv tahlil mashg‘ulotlari
Narrativ	Hikoya tuzilishi, vaqt va sabab-oqibat bog‘lanishlari hamda voqea kontekstini tahlil qilish	Muqobil izohlarni tekshirish asosida hikoyalarni tahlil qilish
Kognitiv-refleksiv	Noaniqlikni va o‘z kognitiv xatolarini anglash	Refleksiv protokol va superviziya
Diagnostik	Nutqiy ma’lumotlarni boshqa ishonchli axborot manbalari bilan integratsiyalash	Keysga yo‘naltirilgan diagnostika
Kommunikativ	Ochiq savollar berish, faol tinglash va intervyu jarayonida xolislikni saqlash	Simulyatsion intervyular
Raqamli	NLP vositalaridan tanqidiy foydalanish va ularning cheklovlarini baholash	Raqamli savodxonlik bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlar
Etik-huquqiy	Maxfiylik, kasbiy vakolatlar chegarasi, xolislik va xulosa shaffofligi	Etik kazuslarni tahlil qilish va superviziya

Jadvaldan ko‘rinadiki, psixolingvistik kompetentlik birgina nutqiy tahlil ko‘nikmasi bilan cheklanmaydi. U lingvistik bilimlar, psixologik tahlil, kommunikativ mahorat, diagnostik yondashuv, refleksiv nazorat, raqamli savodxonlik va etik-huquqiy mas’uliyatning o‘zaro uyg‘unlashuvini talab qiladi.

Dastlabki materiallarda psixolingvistik kompetentlikning tarkibiy komponentlari bo‘yicha tavsifiy statistik ko‘rsatkichlar, ichki muvofiqlik koeffitsiyentlari, korrelyatsion va regressiya tahlili natijalari keltirilgan.

Biroq birlamchi ma’lumotlar bazasi va statistik tahlilning dastlabki hisobotlari taqdim etilmaganligi sababli, quyida keltirilgan raqamlar faqat dastlabki qo‘lyozmada ko‘rsatilgan qiymatlar sifatida bayon qilinadi. Ularning mustaqil tekshirilgan statistik natija ekanligi tasdiqlanmagan.

2-jadval.

Psixolingvistik kompetentlik komponentlarining tavsifiy statistik ko‘rsatkichlari (n=180)

Komponentlar	M (o‘rtacha qiymat)	SD (standart og‘ish)	Minimum	Maksimum
Lingvistik bilimlar	4,18	0,51	2,8	5,0
Psixologik tahlil	4,11	0,56	2,6	5,0
Diskursiv tahlil	3,87	0,63	2,3	5,0
Narrativ tahlil	3,92	0,61	2,4	5,0
Sud intervyusi	4,03	0,58	2,5	5,0
Yolg‘on alomatlari	3,76	0,67	2,1	5,0
Kognitiv-nutqiy tahlil	3,95	0,59	2,4	5,0

Jadval ma’lumotlariga ko‘ra, eng yuqori o‘rtacha ko‘rsatkich lingvistik bilimlar komponentida (M=4,18), eng past ko‘rsatkich esa «yolg‘on alomatlari» deb nomlangan komponentda (M=3,76) qayd etilgan.

Agar mazkur ko‘rsatkichlar birlamchi ma’lumotlar bilan tasdiqlansa, bu natija sud psixolog-ekspertlarini tayyorlash

jarayonida nutqiy belgilarni kontekstual tahlil qilish, ularning cheklovlarini anglash va muqobil psixologik izohlarni baholash bo‘yicha qo‘shimcha mashg‘ulotlarga ehtiyoj mavjudligini ko‘rsatishi mumkin.

Shu bilan birga, dastlabki nazariy modelda to‘qqizta komponent ajratilgan bo‘lsa-da, jadvalda faqat yettita komponentning ko‘rsatkichlari berilgan. Demak, nashrga taqdim etishdan oldin qolgan ikki komponent bo‘yicha ma’lumotlarni qo‘shish yoki modelni amalda o‘lchangan ko‘rsatkichlarga muvofiqlashtirish zarur. Shuningdek, 1–5 ballik shkalaning mazmuni va o‘rtacha qiymatlarni hisoblash tartibi izohlanishi lozim.

3-jadval.

O‘lchov vositasining ichki muvofiqlik ko‘rsatkichlari

Ishonchlilik ko‘rsatkichi	Qiymati
Cronbach’s alpha	0,947
McDonald’s omega	0,952
Composite Reliability (CR)	0,956
Average Variance Extracted (AVE)	0,673

Keltirilgan koeffitsiyentlar psixolingvistik kompetentlikni baholash vositasining ichki muvofiqligini tavsiflash uchun foydalanilgan ko‘rsatkichlardir. Biroq ularni tasdiqlangan natija sifatida talqin qilish uchun shkalaning tarkibi, ma’lumotlar hajmi, o‘lchov modeli va hisoblash jarayoni haqida batafsil ma’lumot berilishi kerak.

Xususan, Composite Reliability (CR) va Average Variance Extracted (AVE) ko‘rsatkichlarini hisoblash tegishli o‘lchov modelining asoslanishini va faktor tahlili natijalarini talab qiladi.

2-jadval.

Asosiy o‘zgaruvchilar o‘rtasidagi korrelyatsion bog‘liqlik

O‘zgaruvchilar o‘rtasidagi bog‘liqlik	r	p
Psixolingvistik kompetentlik – kasbiy samaradorlik	0,78	0,001 dan kichik
Diskursiv tahlil – ekspert xulosasining sifati	0,71	0,001 dan kichik
Narrativ tahlil – ko‘rsatmalarni baholash aniqligi	0,69	0,001 dan kichik
Raqamli kompetentlik – diagnostik aniqlik	0,63	0,001 dan kichik
Kommunikativ kompetentlik – sud intervyusi sifati	0,74	0,001 dan kichik

Dastlabki qo‘lyozmada keltirilgan korrelyatsion ko‘rsatkichlar psixolingvistik kompetentlik va kasbiy faoliyat samaradorligi o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Xususan, psixolingvistik kompetentlik va kasbiy samaradorlik o‘rtasidagi bog‘liqlik r=0,78, diskursiv tahlil va ekspert xulosasining sifati o‘rtasidagi bog‘liqlik esa r=0,71 qiymatida qayd etilgan.

Shuningdek, narrativ tahlil va ko‘rsatmalarni baholash aniqligi o‘rtasidagi bog‘liqlik r=0,69, raqamli kompetentlik va diagnostik aniqlik o‘rtasidagi bog‘liqlik r=0,63 hamda kommunikativ kompetentlik va sud intervyusi sifati o‘rtasidagi bog‘liqlik r=0,74 ni tashkil etgan.

Psixolingvistik kompetentlikni takomillashtirish mexanizmi

Sud psixolog-ekspertining psixolingvistik kompetentligini takomillashtirish mexanizmi izchil va o‘zaro bog‘liq bosqichlardan tashkil topadi. Ushbu mexanizm mutaxassisning mavjud kasbiy imkoniyatlarini aniqlash, individual rivojlanish yo‘nalishlarini belgilash, nazariy bilimlarni amaliy ko‘nikmalar bilan mustahkamlash hamda erishilgan natijalarni qayta baholashga qaratilgan.

Taklif etilayotgan mexanizm quyidagi bosqichlarni qamrab oladi:

Kasbiy ehtiyojlarni diagnostika qilish — sud psixolog-ekspertining mavjud bilimlari, amaliy ko‘nikmalari va kasbiy qiyinchiliklarini aniqlash.

Boshlang‘ich kompetentlik darajasini baholash — psixolingvistik kompetentlik tarkibiy qismlarining shakllanganlik holatini aniqlash.

Individual rivojlanish rejasini ishlab chiqish — diagnostika natijalariga asoslanib, mutaxassis uchun individual ta’lim va rivojlanish dasturini belgilash.

Nazariy tayyorgarlikni tashkil etish — sud psixolingvistikasi, diskurs, narrativ va kognitiv intervyu bo‘yicha bilimlarni rivojlantirish.

Amaliy keyslar va simulyatsiyalarni tashkil etish — real kasbiy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan topshiriqlar, simulyatsion suhbatlar va nutqiy materiallarni tahlil qilish orqali amaliy ko‘nikmalarni mustahkamlash.

Raqamli vositalardan tanqidiy foydalanish — tabiiy tilni qayta ishlash vositalarining imkoniyatlari va cheklovlarini hisobga olgan holda ulardan yordamchi vosita sifatida foydalanish.

Superviziya va refleksiv tahlil — qabul qilingan qarorlarni qayta ko‘rib chiqish, kognitiv xatolarni aniqlash va muqobil izohlarni baholash.

Takroriy baholash va dasturni takomillashtirish — rivojlanish natijalarini aniqlash hamda zaruratga ko‘ra

individual dasturni qayta ko‘rib chiqish.

Simulyatsion topshiriqlar noaniq guvohlik bayonotlarini tahlil qilish, voqeaning bir nechta versiyasini taqqoslash, savolning formulirovkasi ta’sirini baholash, ko‘p tilli nutq materiallari bilan ishlash va ekspert xulosasining muayyan qismini tayyorlashni o‘z ichiga olishi mumkin.

Bunda ishtirokchi faqat tanlagan talqinini asoslab berish bilan cheklanmasdan, ushbu talqinni qo‘llab-quvvatlovchi ma’lumotlarni, mavjud muqobil izohlarni hamda mavjud axborot doirasidan tashqariga chiquvchi xulosalarni ham aniqlashi zarur.

Mazkur mexanizmning asosiy xususiyati nazariy bilim, amaliy faoliyat va refleksiv nazoratning uzviy birligini ta’minlashdan iborat.

Modelning kutilayotgan natijalari

Nazariy tahlil natijasida psixolingvistik kompetentlikni rivojlantirishning uchta o‘zaro bog‘liq natijaviy yo‘nalishi ajratildi: birinchidan, nutqiy materialni lingvistik va psixologik jihatdan tizimli tahlil qilish; ikkinchidan, intervyu va kommunikativ vaziyatlarda xolislikni saqlash hamda muqobil izohlarni tekshirish; uchinchidan, raqamli vositalar natijalarini tanqidiy baholash va ularni ekspert xulosasining mustaqil manbai sifatida qabul qilmaslik.

Taklif etilgan model doirasida kompetentlikning shakllanganligini amaliy keyslarni tahlil qilish sifati, savollarni neytral tuzish, dalillarni kontekstual talqin qilish, muqobil gipotezalarni ko‘rib chiqish, xulosa chegaralarini ko‘rsatish va etik talablarga rioya etish mezonlari orqali baholash mumkin. Ushbu mezonlar keyingi empirik tadqiqotda operatsionallashtirilishi zarur.

MUHOKAMA

Taklif etilgan model psixolingvistik kompetentlikni alohida nutqiy belgilar orqali yolg‘onni aniqlash qobiliyati sifatida emas, balki nutqiy materialni tizimli tavsiflash, uning shakllanish sharoitlarini hisobga olish, muqobil gipotezalarni ilgari surish va xulosalarni mustaqil ma’lumotlar bilan integratsiyalash qobiliyati sifatida talqin etadi. Bunday yondashuv alohida so‘zlar, pauzalar yoki qarama-qarshiliklarga asoslanib, ortiqcha va yetarlicha asoslanmagan xulosalar chiqarish xavfini kamaytiradi.

Ayniqsa, kommunikativ kompetentlik alohida ahamiyatga ega. Savollarni neytral shakllantirish, faol tinglash va intervyu jarayonida yo‘naltiruvchi ta’sirni minimallashtirish mazmunli ko‘rsatmalarni olish hamda keyinchalik olingan materialni to‘g‘ri talqin qilish uchun muhim shart hisoblanadi.

Bunda sud psixolog-eksperti psixologik jarayonlarni baholash bilan sud va tergov organlari vakolatiga kiruvchi yuridik faktlarni aniqlash o‘rtasidagi farqni aniq anglashi kerak.

Model tarkibiga raqamli vositalarni kiritish ham muayyan ilmiy va amaliy shartlarga asoslanishi lozim. Avtomatlashtirilgan tizimlar nutqiy materiallarni tartibga solish, ayrim takrorlanuvchi xususiyatlarni aniqlash va keyingi tekshiruv uchun dastlabki ma’lumotlarni ajratishda yordam berishi mumkin. Biroq ular ko‘rsatmalarning ishonchliligi, shaxsning aybdorligi yoki psixologik holatini mustaqil ravishda belgilovchi vosita sifatida qo‘llanilmasligi kerak.

O‘zbek va rus tillaridagi nutqiy materiallar bilan ishlashda tilning reprezentativligi, shevalar, kodlarni almashtirish, tarjima va madaniy xususiyatlarni hisobga olish ayniqsa muhimdir.

Taklif etilgan modelning cheklovi shundaki, u nazariy manbalar sintezi asosida ishlab chiqilgan va hozircha empirik validatsiyadan o‘tkazilmagan. Shu sababli komponentlarning o‘lchov ko‘rsatkichlari, ularning ichki muvofiqligi va kasbiy samaradorlik bilan bog‘liqligi haqida statistik xulosa chiqarilmaydi. Kelgusidagi tadqiqotlarda diagnostik vositaning mazmuniy validligini ekspertlar bahosi orqali tekshirish, dastlabki sinov o‘tkazish, faktor tuzilmasini aniqlash va o‘quv dasturi samaradorligini nazorat guruhi ishtirokidagi dizayn asosida baholash maqsadga muvofiq.

Modelni amaliyotga tatbiq etishda quyidagi tavsiyalar muhim hisoblanadi:

1. Malaka oshirish dasturlariga sud psixolingvistikasi, diskursiv tahlil va narrativ baholash bo‘yicha maxsus o‘quv modullarini kiritish.

2. Mutaxassislarni neytral intervyu o‘tkazish, ochiq va yo‘naltiruvchi bo‘lmagan savollardan foydalanish hamda faol tinglash ko‘nikmalariga o‘rgatish.

3. Noaniq ma’lumotlar bilan ishlash, muqobil gipotezalarni ko‘rib chiqish va ekspert xulosalarini asoslashga qaratilgan keys-topshiriqlardan foydalanish.

4. Tuzilmaviy refleksiv protokolni joriy etish. Unda dastlabki gipoteza, uni tasdiqlovchi va unga zid ma’lumotlar, muqobil izohlar hamda xulosa chegaralari qayd etilishi lozim.

5. NLP vositalaridan faqat yordamchi vosita sifatida foydalanish, bunda dastur versiyasi, til, parametrlar va texnologik cheklovlarni hujjatlashtirish.

6. Maxfiylik talablariga rioya qilgan holda murakkab kasbiy vaziyatlarni superviziya va hamkasblar bilan jamoaviy muhokama qilish.

7. Sud psixolog-eksperti va sud lingvistining kasbiy vakolatlarini farqlash, maxsus tilshunoslik bilimlari talab qilinadigan vaziyatlarda lingvist mutaxassisni jalb qilish.

8. Kompetentlikning rivojlanishini faqat o‘z-o‘zini baholash orqali emas, balki amaliy topshiriqlar, dalillash sifati va etik talablarga rioya qilish mezonlari asosida ham baholash.

XULOSA

Sud psixolog-ekspertining psixolingvistik kompetentligi uning kasbiy tayyorgarligining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, nutqiy materialni lingvistik, psixologik, diskursiv va narrativ jihatdan tahlil qilish, kommunikativ vaziyatni hisobga olish, refleksiv nazorat hamda raqamli vositalardan mas’uliyatli foydalanishni birlashtiradi.

Taklif etilgan to‘qqiz komponentli model lingvistik-analitik, psixologik, diskursiv, narrativ, kognitiv-refleksiv, diagnostik, kommunikativ, raqamli va etik-huquqiy yo‘nalishlarni yagona kasbiy tizimga birlashtiradi.

Psixolingvistik kompetentlikni rivojlantirish mexanizmi kasbiy ehtiyojlarni diagnostika qilish, boshlang‘ich baholash, individual rivojlanish rejasini ishlab chiqish, nazariy tayyorgarlik, keys va simulyatsiyalar, raqamli vositalardan tanqidiy foydalanish, superviziya hamda takroriy baholash bosqichlarini qamrab oladi.

Nutqiy xususiyatlar yolg‘on yoki aybdorlikni isbotlovchi mustaqil dalil sifatida baholanmasligi kerak. Ekspertning psixologik talqini kontekstual, tekshiriladigan, kasbiy vakolatlar doirasida shakllantirilgan va boshqa axborot manbalari bilan integratsiyalashgan bo‘lishi zarur.

Model konseptual-metodik xarakterga ega. Uning tarkibiy qismlari, baholash mezonlari va amaliy samaradorligini aniqlash uchun kelgusida empirik validatsiya hamda maxsus o‘quv dasturining samaradorligini tekshirish talab etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] American Psychological Association. (2020). Publication Manual of the American Psychological Association (7th ed.). Washington, DC: American Psychological Association.

[2] Baddeley, A. D., Eysenck, M. W., & Anderson, M. C. (2020). Memory (2nd ed.). London: Routledge.

[3] Baddeley, A. (2003). Working memory and language: An overview. Journal of Communication Disorders, 36(3), 189–208. https://doi.org/10.1016/S0021-9924(03)00019-4

[4] Brown, G., & Yule, G. (1983). Discourse Analysis. Cambridge: Cambridge University Press.

[5] Coulthard, M., Johnson, A., & Wright, D. (2017). An Introduction to Forensic Linguistics: Language in Evidence (2nd ed.). London; New York: Routledge.

[6] Fisher, R. P., & Geiselman, R. E. (1992). Memory-Enhancing Techniques for Investigative Interviewing: The Cognitive Interview. Springfield, IL: Charles C Thomas.

[7] Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry. American Psychologist, 34(10), 906–911.

[8] Heilbrun, K., Marczyk, G., & DeMatteo, D. (2002). Forensic Mental Health Assessment: A Casebook. New York: Oxford University Press.

[9] Kassin, S. M., Drizin, S. A., Grisso, T., Gudjonsson, G. H., Leo, R. A., & Redlich, A. D. (2010). Police-induced confessions: Risk factors and recommendations. Law and Human Behavior, 34, 3–38.

[10] McMenamin, G. R. (2002). Forensic Linguistics: Advances in Forensic Stylistics. Boca Raton: CRC Press.

[11] Osgood, C. E., Suci, G. J., & Tannenbaum, P. H. (1957). The Measurement of Meaning. Urbana: University of Illinois Press.

[12] Pennebaker, J. W. (2011). The Secret Life of Pronouns: What Our Words Say About Us. New York: Bloomsbury Press.

[13] Shuy, R. W. (1993). Language Crimes: The Use and Abuse of Language Evidence in the Courtroom. Oxford: Blackwell.

[14] Tiersma, P. M., & Solan, L. M. (Eds.). (2012). The Oxford Handbook of Language and Law. Oxford: Oxford University Press.

[15] van Dijk, T. A. (2014). Discourse and Knowledge: A Sociocognitive Approach. Cambridge: Cambridge University Press.

[16] Vrij, A. (2008). Detecting Lies and Deceit: Pitfalls and Opportunities (2nd ed.). Chichester: Wiley.